

СОФИЙСКИ УНИВЕРСИТЕТ
„СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

Стопански факултет
Катедра „Икономика“

Лиляна Веселинова Георгиева

Докторант в програма „Икономика и икономическа политика“

Автореферат
на дисертационен труд
на тема „Сивата икономика в България в сравнителен план“
за присъждане на образователна и научна степен „Доктор“
в професионално направление 3.8 Икономика

Научен ръководител: проф. д-р Стефан Христов Петранов

София, 2024 г.

Дисертационният труд е обсъден и допуснат до предварително обсъждане на заседание на Катедра „Икономика“ към Стопанския факултет на СУ „Св. Климент Охридски“ на 2 април 2024 г. На заседание на Катедрата на 17 май 2024 г. е проведено предварителното обсъждане на дисертационния труд. Дисертационният труд е с общ обем 300 страници, от които увод, четири глави и заключение – 169 страници; използвана литература – 21 страници, 4 приложения – 100 страници, справка за публикациите, участията в конференции и благодарности – 3 страници. В подкрепа на изложението са включени 26 таблици, 2 графики и 1 фигура. Библиографията включва 269 източника, от които 19 на български език, 245 на английски език и 6 на руски език. Авторът е редовен докторант и хоноруван преподавател в катедра „Икономика“ към Стопанския факултет на СУ „Св. Климент Охридски“.

СЪДЪРЖАНИЕ

ВЪВЕДЕНИЕ В ИЗСЛЕДВАНЕТО	5
УВОД.....	5
АКТУАЛНОСТ НА ИЗСЛЕДВАНЕТО	5
ИЗСЛЕДОВАТЕЛСКА ТЕЗА.....	6
ЦЕЛ НА ИЗСЛЕДВАНЕТО.....	6
ПРЕДМЕТ И ОБЕКТ НА ИЗСЛЕДВАНЕТО	7
МЕТОДОЛОГИЯ НА ИЗСЛЕДВАНЕТО	7
ОПИСАНИЕ НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД	11
ГЛАВА I СИВАТА ИКОНОМИКА СПОРЕД НАУЧНАТА ЛИТЕРАТУРА	11
1.1 ПОНЯТИЕТО ЗА СИВА ИКОНОМИКА	11
1.2 ОЦЕНКА НА РАЗМЕРА НА СИВАТА ИКОНОМИКА	12
1.2.1 Методи с макроикономически модели	12
1.2.2 Методи с микроикономически модели.....	12
1.2.3 Други методи	12
1.3 ПРИЧИНИ, ОБУСЛАВЯЩИ НАЛИЧИЕТО И ОТНОСИТЕЛНИЯ РАЗМЕР НА СИВАТА ИКОНОМИКА	13
1.4 ВРЪЗКА МЕЖДУ СИВАТА ИКОНОМИКА И РАЗВИТИЕТО НА ИКОНОМИКАТА	14
1.5 ПРЕГЛЕД И АНАЛИЗ НА ИЗСЛЕДВАНИЯ НА СИВАТА ИКОНОМИКА С УЧАСТИЕТО НА БЪЛГАРИЯ	15
ГЛАВА II СРАВНИТЕЛЕН АНАЛИЗ НА КЛЮЧОВИ ПРОЯВЛЕНИЯ НА СИВАТА ИКОНОМИКА В БЪЛГАРИЯ	16
2.1 ИЗПОЛЗВАНИ ДАННИ.....	16
2.2 ИЗБОР НА СТРАНИ ЗА ИЗСЛЕДВАНЕТО.....	16
2.3 СРАВНИТЕЛЕН АНАЛИЗ НА СИВАТА ИКОНОМИКА В БЪЛГАРИЯ.....	16
2.3.1 ФАКТИЧЕСКИ И ПОТЕНЦИАЛНИ ПРОЯВЛЕНИЯ НА СИВАТА ИКОНОМИКА	17
2.3.2 УСЕЩАНЕ ЗА СИВАТА ИКОНОМИКА	18
2.4 СЕКТОРНО РАЗПРОСТРАНЕНИЕ И ТИПИЧНИ ДЕЙНОСТИ. ПРИЧИНИ ЗА УЧАСТИЕ В СИВИЯ СЕКТОР.	18
2.4.1 ХАРАКТЕРИСТИКИ ОТ СТРАНА НА ПРЕДЛАГАНЕТО	18
2.4.2 ХАРАКТЕРИСТИКИ ОТ СТРАНА НА ТЪРСЕНЕТО.....	19
2.5 ИЗВОДИ	20
ГЛАВА III ДАНЪЧНО ПОВЕДЕНИЕ И ДАНЪЧЕН МОРАЛ	23
ПОНЯТИЕТО ЗА ДАНЪЧЕН МОРАЛ.....	23
ИНДИКАТОР НА ДАНЪЧНИЯ МОРАЛ	24
3.2.1 СПЕЦИФИКИ ЗА ОТДЕЛНИТЕ ОБЕКТИ НА ИЗСЛЕДВАНЕТО	24

3.2.2 Изводи от сравнителния анализ на индикатора на данъчния морал	25
3.3 ИЗСЛЕДОВАТЕЛСКИ ХИПОТЕЗИ И МЕТОДОЛОГИЯ.....	25
3.4 МОДЕЛИ ОТ ПЪРВО НИВО	27
3.5 МОДЕЛИ ОТ ВТОРО НИВО.....	28
3.6 МОДЕЛИ ОТ ТРЕТО НИВО	29
3.7 РЕГРЕСИОННИ МОДЕЛИ ОТНОСНО ЗАКУПУВАНЕТО НА СТОКИ И УСЛУГИ ОТ СИВАТА ИКОНОМИКА	30
3.8 РЕГРЕСИОННИ МОДЕЛИ ОТНОСНО ПОЛУЧАВАНЕТО НА НЕДЕКЛАРИРАН ДОХОД.....	31
3.9 РЕГРЕСИОННИ МОДЕЛИ ОТНОСНО ГОТОВНОСТТА ЗА ПОЛУЧАВАНЕ НА НЕДЕКЛАРИРАН ДОХОД	31
3.10 РЕГРЕСИОННИ МОДЕЛИ ОТНОСНО ИЗВЪРШВАНЕТО НА НЕДЕКЛАРИРАНИ ДЕЙНОСТИ	32
3.11 ИЗВОДИ	32
ГЛАВА IV РАЗЛИКИ В ДАΝЪЧНИЯ МОРΑΛ СПΟРЕД СОЦИО-ДЕΜΟΓΡΑΦСКИ ХΑΡΑΚΤΕΡΙΣΤΙΚΗ.....	35
4.1 МЕΤΟΔΟΛΟΓΙΑ ЗА УСТΑΝΟΒЯВΑΝЕ НА СТАΤΙΣΤΙЧЕСКИ ЗНАЧИΜИ РАЗЛИКИ ΜΕЖДУ СРЕДΝИТЕ СΤΟЙНОСТИ	35
4.2 ΑΝΑΛΙΖΑ ΝΑ ΡΕΖΥΛΤΑΤΙ ΟΤ ΤΕΣΤΟΒΕ ΝΑ ΔΙΣΠΕΡΣΙΑΤΑ Ι ΡΑΖΛΙΚΗ Β СРЕДНИТЕ СΤΟЙНОСТИ.....	36
4.3 ΙΖΒΟΔΙ	37
ЗАΚΛΥΟСΗΝΙΕ Ι ΝΑΥСΗΝΙ ΠRΙΝΟСΙ.....	40
ΑΥΤΟΡСКА СΠRΑΥΚΑ ΖΑ ΟСНΟΒΝΙ ΝΑΥСΗΝΙ ΠRΙΝΟСΙ.....	45
ΠΥΒΛΙΚΑСИ Ι УСΑΤΙЯ В ΚΟΝΦΕRΕΝСИИ	48
ΒΛΑΓΟΔΑRНОСТИ.....	50

Въведение в изследването

Увод

Феноменът на сивата икономика е неотменна и устойчива във времето част от стопанството на всяка една страна по света. Именно неформалните дейности представляват икономиката в нейното естество: те се разглеждат отделно едва след централизирането на властта и възходът на държавността. Изследванията върху тези дейности започват по-нататък поради сравнително късното обособяване на икономиката като отделна наука, съпътствано от поэтапното обогатяване на инструментариума ѝ и включването на нови изследователски полета.

Темата за неформалната икономика започва да нашумява през 20-те години на миналия век по време на сухия режим в САЩ заради асоциираната с периода контрабанда. Понятието за сенчеста икономика се появява в статии на Боеке, Луис, Калдор и Каган през 50-те години на XX век. Първа научна дефиниция дава Кийт Харт през 1971 г. като пише за неформалния сектор, визирайки част от работната сила в Гана, която е извън официалния пазар на труда. През следващите години различни автори като Гутман привличат вниманието на обществеността към проблематиката, асоциирана с неформалните дейности. Прави впечатление използването на разнообразни понятия за обозначаване на тази част от икономиката – сенчеста, сива, неформална, цветна, подземна, недеклаирана, и други. И до днес този въпрос не е решен като всеки автор предпочита различен термин, който дефинира индивидуално в началото на изследването си.

Изследванията върху неформалната част от икономиката продължават да се развиват. През последните години множество автори пишат публикации по темата – Ернандо де Сото, Леандро Медина, Бенно Торглър, Келмансон, и други. В страната ни изпъкват материалите на Ченгелова, Чавдарова, Каменов, Петранов, Центъра за изследване на демокрацията и други. Икономистите Фридрих Шнайдер и Колин Уилямс са най-утвърдените автори по темата към момента с множество статии. Въпросите, свързани с със сивата икономика и въздействието ѝ върху благосъстоянието на всяка една страна и народ са значим елемент на обществения дебат, включително и в България.

Актуалност на изследването

Въпреки развитието на изследванията по темата през последните петдесет години, тя продължава да внася нови предизвикателства пред изследователите и да се променя във

времето заедно с обществената и икономическата трансформация. За България сивата икономика е от голямо обществено значение поради относително големия ѝ размер.

Изследователска теза

Проявленията на сивата икономика в България имат по-голям мащаб в сравнение с Европейския съюз, но по своите качествени и структурни характеристики в много отношения те са подобни на проявленията в други страни-членки на Европейския съюз. От сходните на България страни, най-близки по отношение на сивите практики са Гърция, Хърватия и Чехия. Освен това, данъчният морал, който наред с други фактори е статистически значим фактор за поведението на индивидите, е нехомогенен спрямо различните социални групи на общностно и национално ниво, като най-изложени от риск за участие в сиви практики обикновено са мъже, безработни, хора с деца, хора, които изпитват финансови трудности и жители на малки населени места.

Всичко това дава основание за провеждане на подходящо целенасочени и ефективни национални и над-национални политики за намаляване и превенция на сивите практики в България и в Европейския съюз.

Цел на изследването

Основни цели на изследването са определянето и анализът на структурните и качествените характеристики на сивата икономика в България в сравнителен план, определяне на значимостта на данъчния морал за прогнозиране на данъчното поведение, както и проверка на хомогенността на данъчния морал според социо-демографски и социо-икономически характеристики. За съпоставка за избрани седем обекта: Европейския съюз, Евроразоната, Гърция, Румъния, Словакия, Хърватия и Чехия.

За успешното постигане на определените цели са дефинирани следните задачи:

1. Да се извърши преглед и критичен анализ на научните постижения и налична проблематика в областта на сивата икономика като се разгледа развитието на научните изследвания по темата, еволюцията на ключовите въпроси и отворените теми към настоящия момент.
2. Да се изведат основните структурни и качествени характеристики на сивата икономика в България чрез използването на статистически данни.
3. Да се изведат същите ключови характеристики на сивата икономика в Европейския съюз, Евроразоната, Гърция, Румъния, Словакия, Хърватия и Чехия чрез използването на статистически данни, които позволяват съпоставимост, и да се сравнят с получените резултати за България.

4. Да се обобщят и анализират получените резултати на база проведения сравнителен анализ между България, ЕС, Евророна, Гърция, Румъния, Словакия, Хърватия и Чехия.
5. Да се състави композитен индикатор на данъчния морал за всички избрани страни като се анализират получените резултати за различните икономически агенти, групирани според стойността на получения индикатор на данъчния морал.
6. Да се провери наличието на статистически значима връзка между данъчното поведение и данъчния морал чрез използването на инструментите на регресионния анализ.
7. Да се извърши проверка на наличието на статистически значими разлики в индивидуалния данъчен морал на икономическите агенти, разграничени в групи на база социо-демографски и социо-икономически характеристики.
8. Да се направи сравнителен анализ между получените резултати от проведените статистически тестове за България и за ЕС, Евророна, както и за избраните пет страни.

Предмет и обект на изследването

Предмет на настоящето изследване са характеристиките сивата икономика в България. Обект на изследване в дисертационния труд е сивата икономика.

Методология на изследването

При разработване на настоящето изследване е използван набор от методологически подходи, който позволява извеждането на структурните и качествените характеристики на сивата икономика, съпоставката им в контекста на различните страни, както и задълбочения им анализ.

На първо място е приложен методът на систематичното литературно проучване като са разгледани и систематизирани множество научни публикации в областта на сивата икономика. Могат да бъдат посочени още методите на описателния и сравнителния анализ, които позволяват съпоставката на избраните характеристики и потвърждаването на получените резултати от други автори, както и математико-статистически и иконометрични методи.

Количественият анализ се състои в прилагането на статистически анализ на данни, получени от официално анкетно проучване на Европейския съюз – Евробарометър. Във втора глава емпиричното изследване се задълбочава чрез проверка на наличието на разлики в средната стойност на ключови показатели, свързани с фактическото и

потенциалното проявление на сивата икономика, както и с усещането за сива икономика във всяка една от страните. В трета глава са продължени темите от втора глава и е представен регресионен анализ с модели от три нива. Всички модели потвърждават наличието на статистически значима връзка между данъчното поведение и данъчния морал: фактори, обуславящи наличието, размера и характеристиките на сивата икономика. В четвърта глава чрез емпиричното изследване е направена проверена хомогенността в данъчния морал при различните групи респонденти във всяка една от страните. Групите респонденти са обособени на базата на социо-демографски и социо-икономически характеристики. Събраната статистическа информация е обработена главно с помощта на софтуерните продукти Microsoft Excel, PSPP и EViews.

Поставените цели и задачи са изпълнени последователно във всяка една от четирите глави на дисертацията. Разглеждането на получените резултати позволява открояването на значението на данъчния морал за борба със сивата икономика и влиянието на определени социо-демографски характеристики върху него. Обобщени са и значими изводи от сравнителния анализ между осемте включени обекти, които създават основа за провеждането както на национални, така и на наднационални политики за превенция и борба със сивия сектор. Ключови използвани подходи за изследване в дисертацията са комбинациите от различни похвати за сравнителен анализ на характеристиките на сивата икономика в избраните страни, както и определянето на значението на данъчния морал за сивата икономика и влияещите върху него фактори.

Ограничения на изследването

Изследването, представено в дисертацията, има своите ограничения, даващи възможност за разширяването и продължаването му. Всички ограничения могат да бъдат обобщени по следния начин:

1. За сравнителния анализ са използвани осем избрани обекта, като изборът е аргументиран в Глава II. Възможно е включването на всички страни-членки на ЕС поотделно, както и обособяването на страните по групи на база на разнообразни критерии.
2. Използваните данни от анкетното проучване на Евробарометър ограничават обхвата на изследването, като не позволяват изследване на всички характеристики на сивата икономика. Например, в Глава IV прецизното разглеждане на въпроси, свързани с финансовото състояние и с точната степен на образование на респондентите не са възможни поради липса на съответстващи им въпроси в

анкетата (теми, разглеждани от други изследователи в областта). Ограничението е частично преодоляно чрез използването на прокси променливи.

3. Променливата за данъчната ставка, използвана в Глава III, не определя индивидуална стойност на данъчната ставка за всеки отделен респондент, а данните са групирани по страна поради спецификата на наличните данни в Евростат.
4. Глава IV разглежда множество ключови фактори, обособяващи групи с различна средна стойност на индикатора на данъчния морал, но не претендира, че изчерпва всички възможни социо-демографски характеристики.

Структура

Дисертационният труд се състои от увод, четири глави, заключение и приноси, списък с публикации, приложения и списък на използваната литература.

Първа глава представя подробен преглед на развитието на понятието за сива икономика, както и на проблемната област в международната и в българската научна литература. Литературният обзор започва с отворения проблем, свързан с установяването на точни понятия, с които да се обозначава сивата икономика и ограничаването на обхвата им. Също така са представени методите за измерване на сивата икономика, които внасят дълбочина в комплексността на този феномен. Направен преглед на ключови изследвания, фокусиращи се върху зависимостта между сива икономика и икономическо развитие, както и върху данъчния морал. По този начин са очертани изследователските ниши, които настоящият дисертационен труд може да запълни, както и актуалните изследователски методи. Първата глава от дисертацията завършва с преглед на научните изследвания, в които участва и България. Този преглед позволява установяването на неизследвани аспекти на сивия сектор в страната и възможности за разглеждането им.

Втора глава въвежда обектите, с които ще бъде направен сравнителният анализ (България, ЕС, Еврозона, Гърция, Румъния, Словакия, Хърватия и Чехия) и аргументира техния избор. Изведени и сравнени са ключови проявления на сивия сектор и са изведени основните му структурни и качествени характеристики от гледна точка на търсенето и на предлагането.

Трета глава представя методологията за съставянето на индикатор на данъчния морал и прави сравнителен анализ между различните групи респонденти с различна стойност на индикатора на данъчния морал по страна. Главата завършва с регресионен анализ, доказващ наличието на статистически значима връзка между данъчния морал и данъчното поведение.

Четвърта глава разглежда в дълбочина данъчния морал: обособяват се различни групи респонденти според избрани социо-демографски и социо-икономически характеристики. С помощта на статистически анализ се извеждат сходства и различия в средния им данъчен морал като се прави и съпоставка между различните обекти на изследването.

Дисертационният труд завършва със заключение, което обобщава основните изводи от предходните четири глави и извежда авторската справка с научните приноси. В края на дисертационния труд са посочени публикациите и е отправена благодарност към всички ангажирани в процеса страни.

Описание на дисертационния труд

Глава I Сивата икономика според научната литература

В Глава I от дисертационния труд е въведено понятието за сива икономика, оценъчните методи, значимостта на темата за икономическото развитие и са посочени ключови изследвания, включващи България. Глава I изпълнява първата цел пред дисертационния труд, която се състои в извършването на преглед и критичен анализ на научните достижения и налична проблематика в изследванията за сивата икономика.

1.1 Понятието за сива икономика

В първия раздел от дисертационния труд е разгледано започването на изследванията върху сивата икономика и е представено многообразието от използвана терминология. В прегледа е посочено развитието на изследванията за сива икономика и еволюцията им.

Първоначалният интерес към изследването на сивата икономика започва от САЩ и се проявява следствие на пика на сенчестите дейности след Втората световна война. Първите изследвания в областта са на Боеке, Луис, Калдор и Каган през 50-те години на миналия век. Направеният преглед на научната литература демонстрира липсата на унифицирано понятие и дефиниция, които успешно да обхващат този раздел от икономическата наука. Според Шнайдер и Енсте, даването на точна дефиниция на сенчестата икономика е „доста трудно, дори невъзможно, тъй като сенчестата икономика се развива постоянно съгласно принципа на течащата вода: приспособява се към промени в данъците, към санкции от данъчните власти и от общите морални възгледи, и др.” (Schneider&Enste, 2002b, стр. 79)¹. Следствие на този проблем възникват редица методологически въпроси: липсва консенсус относно приетия научен апарат и дефиниции за сива икономика, което затруднява надграждането на изследванията ѝ.

В раздела са представени различни дефиниции на сивия сектор и различните гледни точки, от които той се обособява. Фридрих Шнайдер въвежда и утвърждава понятието „икономика в сянка“ в своите трудове. Според него сенчестата икономика включва стоки, услуги и труд, които не са противозаконни, но самото им производство и реализация са „прикрити“ от съответните държавни органи най-вече с цел избягване на данъци, осигуровки или покриване на определени изисквания и административни процедури. В настоящия дисертационен труд понятието „сива икономика“ следва да се приема именно

¹ Наборът от литературни източници се съдържа в пълния текст на дисертационния труд.

с тази дефиниция. В Анкетата на Евробарометър, чиито резултати са използвани в настоящата дисертация, е използвано понятието „недекларирана работа“. Определението му по същество съвпада с горепосоченото: платени дейности, които са законосъобразни, но не са декларирани пред публичните власти. В дисертационния труд, в съответствие с българската изследователска практика, се срещат понятия като „икономика в сянка“, „сенчеста икономика“ и „сив сектор“, като всички те следва да се разбират като синоними на сивата икономика в рамките на текста.

1.2 Оценка на размера на сивата икономика

Трудностите, свързани с изследването на сивата икономика обхващат и оценъчните методите. Развитието им изразява променящите се информационни потребности за реалното състояние на икономическите процеси, свързано с дейността на органите на изпълнителната власт, статистическите институти, неправителствените организации, академичните среди, икономическите анализатори, и други. Оценките на размера на сивия сектор е от голямо значение за икономическия анализ, както и съставянето на политики за увеличаване на благосъстоянието на дадена страна.

Основната класификация на методите за оценка е в три групи: макроикономически, микроикономически и други. Важна особеност е, че различната теоретична обосновка на методите и особеностите на използваните изходни данни от всеки един от тях водят до получаването на различен краен резултат за дяла на сивия сектор.

1.2.1 Методи с макроикономически модели

Подразделът представя методите с макроикономически модели: монетарен метод, метод на несъответствието, анализ на чувствителността, MIMIC (Multiple Causes Multiple Indicators) и метод на входящия ресурс. Изведени са основните им теоретични принципи и развитието им. Посочени са силните и слабите страни на всеки един от методите.

1.2.2 Методи с микроикономически модели

Подразделът дефинира методите с микроикономически модели: анализ на несъответствието с микроикономически данни, данъчен одит и анкетни проучвания. При описанието на методите са представени примери за използването им, както и предимствата и недостатъците от прилагането им.

1.2.3 Други методи

Методът „Делфи“ и наблюдението и участието са основни методи, които не попадат в посочените класификациите от предходните подраздели. Дадена е дефиниция на двата

метода и са посочени основните съпътстващи ги трудности и приложимостта им в съвременни условия.

1.3 Причини, обуславящи наличието и относителния размер на сивата икономика

Подразделът представя различните виждания за наличието на сив сектор и относителния му размер в контекста на икономиката, както и защо някои икономически агенти участват в него, а други-не. Теорията на модернизацията, неолиберализмът, политическата икономия, институционализмът и неокласиката дават обяснение за съществуването на сивата икономика, но не съумяват напълно да посочат причините поради които някои стопански субекти участват в нея, а други – не. Затова прегледът продължава с представянето на ключови изследвания и аргументи, обуславящи участието в сивата икономика.

В научната литература могат да бъдат разграничени два основни дяла изследвания, касаещи участието в сивия сектор. Първият обуславя размера на сивия сектор с данъчната тежест, а втория слага акцент върху налагането на регулациите и тяхната справедливост. Изтъкната е ролята на институционалната асиметрия между формални и неформални институции при формирането на сивата икономика. Институционалната асиметрия се поражда от лошо управление на публичния ресурс, неефективна държавна администрация, липса на прозрачност и понижен данъчен морал. Участието в сивия сектор е и показател за наличните неравенства и структурни проблеми в икономиката.

В научната литература мотивацията на стопанските субекти за участие в сивия сектор се обяснява и с подходите на рационалния и социалния стопански субект. Според първата теория участието в сивия сектор се случва тогава, когато ползите за стопанските субекти надвишават разходите. Теорията на социалния стопански субект поставя като основополагащ фактор за мотивацията данъчния морал: участието в сивия сектор е породено от нормализацията на сиви дейности и институционалната асиметрия.

Безспорни фактори, формиращи съвременните характеристики, са още фазата на бизнес цикъла, особености в законодателството, корупцията, степента на икономическо развитие, миграцията от ниско развити към високо развити региони, и други.

1.4 Връзка между сивата икономика и развитието на икономиката

Разделът представя изследвания, доказващи връзката между сивата икономика и развитието на икономиката, разгледана чрез различни показатели. Именно тази връзката обуславя сивата икономика като обществено значим феномен. Сивата икономика може да има както неблагоприятни, така и благоприятни ефекти в различни икономически и социални условия.

Преобладаващата част от научните изследвания отбелязват обратната зависимост между размера на сивия сектор и различни показатели, свързани с икономическия растеж и благосъстоянието. Посочена е отрицателната зависимост между дяла на сивата икономика и БВП на глава от населението, включително и чрез основните макроикономически производствени фактори. Наличието на сив сектор създава предпоставки за нарушаването на равнопоставеността между стопанските субекти и понижава ефективността и конкурентността на пазарната икономика. Допълнително сивият сектор насърчава социалната изолация и бедността и слага пречки пред провеждането на зелени политики и постигането на устойчивост. Отрицателното влияние се простира и върху наличието и качеството на публичните блага, пазара на труда, производителността на труда, привличането на преки чуждестранни инвестиции и качеството на статистическите данни. От голямо значение е влиянието на сивия сектор върху качеството на публичното образование: именно то способства създаването на определени ценности, свързани с добросъвестното гражданство като този ефект се нарича „ефект на данъчния морал“.

Въпреки множеството отрицателни ефекти от наличието на сив сектор, в научната литература са отбелязани и положителни. В страни с високи нива на корупцията сивият сектор представлява буфер за разрешаването на много икономически проблеми. Възможно е при част от развиващите се страни сивата икономика да бъде пристан за предприемачеството и да го насърчи, позволявайки заобикаляне на бюрокрацията. Сивият сектор може да се яви и като генератор на иновации, тестова среда за стартиращи бизнеси, както и като краткосрочна среда за развитието на малки фирми и производители.

1.5 Преглед и анализ на изследвания на сивата икономика с участието на България

В подраздела са направени преглед и анализ на ключовите изследвания за сивата икономика с участието на страната ни. В България изследвания за сивата икономика започват да привличат научен интерес по-активно след 1989 г. с оглед необходимостта от по-сериозна пазарна отчетност и ясно таргетирана пазарна реформа. Основните разгледани изследвания дават оценка на дяла на сивия сектор в България, извеждат на характеристиките му и изследват на причините за тях.

Сивата икономика се откроява като обществено значим проблем още в рамките на централизираната планова икономика. По-късно, след началото на прехода към пазарна икономика, разнообразни изследвания с помощта на различни оценъчни методи изчисляват дяловете на сивия сектор в страната. Изследванията както на български, така и на международни учени утвърждават, че дялът на сивата икономика в страната ни е значителен и е над средната стойност за ЕС.

Ключови са изследванията на Центъра за изследване на демокрацията и на Асоциацията на индустриалния капитал в България (АИКБ). Организациите констатират устойчивия продължителен спад на дяла на сивия сектор през последните години. Според оценка на АИКБ през 2022 сивият сектор е около 21% от БВП, докато според други автори варира в рамките на 20-25% от БВП.

Според научните изследвания в България най-засегнати от сивия сектор са строителството и търговията (на едро и дребно). Конкретните проявления са разнообразни: заплати в плик, използване на креативно счетоводство, както и „скрити клаузи“ в трудовите договори. Основните двигатели на сивия сектор са корупцията, неефективната съдебна система, високите данъци, нормализирането на сивите дейности в общественото съзнание, ниската ефективност на институциите и регулациите на пазара на труда. Идентифицираните проблеми за страната ни от сивия сектор са свързани с нечестна конкуренция, по-ниска производителност на труда, предпоставки за създаване на монополи, проблеми с привличането на висококвалифициран персонал, и други.

Извършеният обзор на литературата очертава значимостта на явлението „сива икономика“ в българската икономическата действителност. Разбирането на процесите, заедно с практическото прилагане на резултатите от изследванията биха били от голяма полза в борбата със сивата икономика.

Глава II Сравнителен анализ на ключови проявения на сивата икономика в България

В настоящата глава са представени данните, използвани в дисертационния труд и са изведени страните, които са част от сравнителния анализ с България. Посочена е използваната методология при извеждане и сравнение на ключовите проявения на сивия сектор. С помощта на представените данни са изведени ключовите проявения и характеристики на сивата икономика в България и в избраните страни. В края на главата е направено обобщение, в което са установени значими сходства и различия между България и останалите страни.

2.1 Използвани данни

В подраздела са представени основните използвани данни от анкетното проучване Eurobarometer 92.1 (модул 4. Undeclared work in the European Union), проведено през септември 2019 г. Обхванати са 27 565 лица на възраст 15-98 от всички страни-членки на Европейския съюз. За провеждане на изследването са използвани необработените данни, достъпни на уебстраницата на Института "GESIS". Те са обработени със следните софтуери: Microsoft Excel 2016, EViews 12, PSPP, и други.

2.2 Избор на страни за изследването

Централна тема на дисертацията е сивата икономика на България в сравнителен план. В раздела е представена методологията за избор на страни за сравнението. След прилагането ѝ са избрани Гърция, Румъния, Словакия, Хърватия и Чехия. Допълнително към анализа са включени извадки за ЕС (без България) и Евроразоната като референтни средни стойности за сравнение. Съставени са осем извадки за всяка една от посочените страни.

2.3 Сравнителен анализ на сивата икономика в България

В настоящия раздел са изведени ключови характеристики и проявения на сивата икономика, с помощта на данни от анкетното проучване на Евробарометър. Всички те са разгледани поотделно в отделните обекти на изследването и са сравнени с България.

Представени са три групи въпроси, обхващащи различни аспекти на сивия сектор. Първата група отразява фактическото му проявление и потенциалните възможности за такова. Втората група въпроси отразява усещането за разпространението на сивата икономика у респондентите. Последната група въпроси дава възможност за

извеждането на „най-сивите“ сектори, дейности и причините за участие в тях. Анализът е направен от две гледни точки: от страна на търсенето и от страна на предлагането.

С цел задълбочаване на анализа в подраздели 2.3.1 и 2.3.2 са извършени допълнителни изчисления. Първоначално е разгледана дескриптивната статистика и хистограмите, а след това са приложени статистически тестове. Втората част на анализа е в няколко етапа: първо е приложен анализ на дисперсията (ANOVA) и тестове на Фишър по двойки групи (F-test), с цел проверка за еднаквост на дисперсиите при всяка една от двойките по категории. След получаване на резултатите се прилага тест на Стюдънт с цел проверка на еднаквостта на средните стойности между различните двойки обекти на изследването. Тестовите на Стюдънт са съобразени с получените резултати от тестовите на Фишър и отразените от тях резултати за еднаквост на дисперсиите. Така резултатите от тестовите на Стюдънт дават възможност за установяване на статистически значими разлики между средните стойности, които са показателни за прилики и сходства между отделните страни по отношение на избраната характеристика на сивата икономика.

2.3.1 Фактически и потенциални проявления на сивата икономика

Фактическите и потенциалните проявления на сивата икономика са изразени чрез закупуването на стоки, фактическото получаване на заплата в плик и потенциалната готовност за това, както и извършването на платени недекларирани дейности.

Резултатите от проведените тестове на Стюдънт, касаещи закупуването на стоки и/или услуги от сивия сектор, потвърждават, че между почти всички двойки страни са налични статистически значими разлики: закупуването на стоки и услуги е еднакво разпространено в България, Чехия и Хърватия, по-разпространено в Гърция и по-малко разпространено в ЕС, Еврizona, Словакия и Румъния.

Резултатите по отношение на получаването на заплата в плик обособяват два региона: Югоизточна Европа (в който получаването на заплата в плик е по-разпространено) и ЕС, Еврizona, Чехия и Словакия като отделен, в който тази практика е по-слабо застъпена.

По отношение на извършването на недекларирани дейности са видни определени статистически значими разлики. По този показател България е подобна на Чехия и различна от всички останали страни. Този резултат показва, че в страната ни дялът на лицата, извършващи недекларирани дейности, е най-голям спрямо останалите страни.

Последната част от анализа се отнася за готовността за получаване на заплата в плик и при първоначален преглед на данните страните могат да се разделят на три основни групи: слабо склонни (ЕС, Еврозона, Гърция), средно склонни (България, Румъния, Словакия) и по-скоро склонни (Хърватия и Чехия).

2.3.2 Усещане за сивата икономика

За оценка на усещането са разгледани два въпроса от анкетното проучване, касаещи познанството с лица, извършващи платени недекларирани дейности и възприемания дял на заетите в сивия сектор.

Усещането за сива икономика е различно във всяка от изследваните страни. Средно българските респонденти познават повече хора, които работят „на сиво“ спрямо тези от ЕС, Еврозоната и Гърция и по-малко от румънските и словашките респонденти. Резултатите относно възприемания дял от населението, участващ в сиви практики, показват, че той е най-висок в Гърция, следван от България и Румъния.

Усещането за сива икономика в страната ни е относително по-голямо, отколкото в ЕС и в Еврозоната. Значимостта от изследването на този показател е обусловена от ролята му на косвен измерител на размера и разпространението на сивата икономика, както и на показател за социалната толерантност към подобни практики.

2.4 Секторно разпространение и типични дейности. Причини за участие в сивия сектор.

В предпоследния раздел от Глава II характеристиките на сивата икономика са разгледани в два плана: от страна на предлагането, и от страна на търсенето, с цел по-ясен и добре структуриран икономически анализ, базиран на основополагащите постулати за търсене и предлагане.

2.4.1 Характеристики от страна на предлагането

Подразделът посочва най-силно засегнатите сектори, дейности и причини за извършване на недекларирани дейности.

Най-силно засегнати сектори

В България най-засегнатите от сенчестата икономика сектори са строителството, продажбите на дребно и ремонтите, селското стопанство, личните услуги и други. Тези икономически сектори са водещи при почти всички от останалите избрани страни. При останалите страни присъстват сектори като хотелиерство, транспорт и други, които отразяват икономическите и социалните особености на всяка една от тях.

Най-разпространени дейности

В България и в повечето от останалите страни на първо място респондентите са посочили дейностите поправки и ремонт. Общи между страната ни и други страни са следните дейности: продажбата други стоки и услуги (ЕС, Еврizona, Гърция, Хърватия, Чехия), продажба на храна (Румъния, Словакия), градинарство (Румъния, Чехия), както и чистене и гладене (ЕС, Еврizona, Гърция, Хърватия, Чехия). За разлика от България, в останалите извадки присъстват и други дейности като сервитьорството (ЕС, Еврizona, Хърватия, Словакия, Чехия), гледане на деца (Гърция, Словакия, Румъния), пътнически транспорт (Румъния, Хърватия, Словакия), помощ на зависим или възрастен човек (Словакия, Чехия), помощ при преместване на дома (Румъния, Словакия, Чехия), административни и ИТ услуги (Хърватия), професионални услуги (Словакия и Чехия) и частни уроци (Словакия).

Причини за участие

Мотивацията за участие в сивия сектор може да се разглежда като диагноза на проблемите в икономиката и отражение на социалната действителност.

Мотивите да извършване на недекларирани дейности са общи за всички от разглежданите страни: нормализацията на сивия дейности, рационалните мотиви, породени от икономически проблеми и от недоволство към функционирането на държавата. Отчетливи са разликите между България, от една страна, и ЕС и Еврizonата, от друга. За разлика от страната ни, в ЕС и в Еврizonата причините, свързани с невъзможността за намиране на формална работа и неудовлетворението от работата на органите на държавна администрация не са водещи.

2.4.2 Характеристики от страна на търсенето

Най-често купувани стоки и услуги

Най-често купуваните стоки и услуги, посочени от анкетираните, съответстват на най-засегнатите сектори на икономиката (от страна на предлагането), посочени в раздел 2.4.1 на настоящата глава. Сред най-разпространените стоки и услуги са дребните ремонти и поправки по дома, закупуването на храна, разкрасителните процедури, ремонтите на техника, а също и здравните услуги.

Между България и другите обекти на изследването се наблюдава силно сходство по отношението на най-често купуваните продукти от сивата икономика. Основните разлики са в дяловете и подредбата на конкретните елементи като рангове. Интересно

обстоятелство е, че здравните услуги липсват като силно търсена дейност в сивите сектори на ЕС, Евророната, Хърватия, Румъния, Словакия и Чехия.

Причини за купуване на стоки и услуги

Във всички изследвани страни посочената на първо място причина е по-ниската цена, което кореспондира с мотива, изразен в подраздел 2.4.1, че от участието в сивата икономика печелят и двете страни (от гледна точка на предлагането) и с рационални стимули за оптимизация на разходите, присъщи на икономическите субекти. Сред другите основни причини са бързината на услугата на неофициалния пазар, повисокото качество (България, Хърватия, Словакия и Чехия) и услуга между приятели, роднини и колеги.

Присъства и известна разлика: мотивът за подпомагането на нуждаещ се е водещ във всички страни без България. В България водещите причини са по-прагматични и ориентирани към увеличаване на полезността на рационалния потребител, отколкото към подпомагане на нуждаещите се или услуга между познати. В страната ни купуването от сивия сектор е по-скоро съзнателно деяние: сред водещите причини липсва обяснението, че респондентът е осъзнал по-късно, че блогото, което купува, е част от недеklarираната икономика, за разлика от ЕС, Евророната и Румъния.

2.5 Изводи

Резултатите от проведените анализи очертават известни сходства и немалко различия между България и останалите обекти на изследването според разглежданите характеристики. В България дялове на респондентите, избрали отговори „Не знам“ или „Отказ“ са значително по-големи по отношение на въпроси QD6, QD10, QD13 и QD16 спрямо останалите страни. Въпреки това наличието на непълни отговори или отказът от отговор не е необичайно при анкетните проучвания и всъщност е една от неговите слабости, а и размерът на дяловете не е значителен и не дава основание за невъзможност на извеждане на основни заключения. Наличните данни позволяват формулирането на няколко извода, които са отправни точки за продължението на изследването.

От една страна, отговорите на анкетираните респонденти отразяват ниска степен на участие в сивата икономика, както и ниска готовност за приемане на заплати в плик като цяло. Тези резултати не са изненадващи, защото обичайното поведение на стопанските субекти, което е насърчавано и от държавата, е точно такава – „на светло.“ По повечето от показателите, отразяващи фактическо участие в сенчестата икономика

и потенциалите за такова, резултатите за България средно показват по-голяма склонност към такъв тип поведение в сравнение с ЕС и Евроразоната.

Следващ извод е, че повечето обекти на изследване приличат на България по най-засегнатите си сектори от сенчести дейности и от страна на търсенето, и от страна на предлагането. В България, както и в Румъния и в Словакия водещ е строителният сектор. Повечето най-засегнати сектори са общи за всички страни, както и за ЕС и Евроразоната, което показва, че в Европа сивата икономика има сходни проявления. Същото важи и по отношение на най-разпространените дейности и от страна на търсенето, и от страна на предлагането. Това предполага, че е постигнато относително равновесие в сивия сектор между търсенето и предлагането и може би той е допълващ официалната икономика в контекста на избраните страни.

Българските респонденти изглеждат далеч по-прагматични и рационални, в сравнение с тези от останалите обекти на изследване. Водещите мотиви за закупуване на стоки и услуги „на сиво“ според българската извадка, са свързани с постигане на по-ниска цена, по-добро качество, по-бърза услуга и по-лесен достъп до даденото благо. В другите страни водещи мотиви според анкетираните е социалното подпомагане, а също и това, че те не са осъзнали, че благополучието е част от сивия сектор в момента на закупуване от страна на търсенето. От страна на предлагането причините са сходни и изразяват културните особености, а може би и степента на благополучието, постигната от всяка една от страните. Това обстоятелство подсказва, че участието в сивия сектор има и своите икономически подбуди и вероятно една възможна мярка за борба с разпространението на дейностите „на сиво“ е чрез увеличаване на благополучието.

Таблица 2.1 Обобщение на приликите и разликите с България по отношение на фактическите и потенциалните проявления, както и усещането за сива икономика

Характеристика	Прилики	Разлики
Закупуване на стоки/услуги от сивия сектор	Чехия, Хърватия	В Гърция закупуването на стоки/услуги от сивия сектор е по-разпространено, отколкото в България. По-слабо разпространено спрямо България е закупуването на стоки от сивия сектор в Евроразоната, ЕС, Румъния и Словакия.
Получаване на заплата в плик	Гърция, Румъния, Хърватия	По-слабо разпространено в ЕС, Евроразона, Словакия и Чехия в сравнение с България.
Извършване на платени недекларираны дейности	Чехия	По-слабо разпространено в ЕС, Евроразона, Гърция, Румъния, Хърватия и Словакия в сравнение с България.
Готовност за получаване на заплата в плик	ЕС, Румъния, Словакия	По-слаба готовност за получаване на заплата в плик в Хърватия и Чехия, отколкото в България. В Евроразоната

		и в Гърция готовността за получаване на подобно заплащана е по-ниска спрямо България.
Познанство с лица от сивия сектор	Хърватия, Чехия	По-силно разпространено в Гърция, отколкото в България. По-слабо разпространено в Словакия, ЕС, Еврizona и Румъния спрямо България.
Възприеман дял на лицата, заети в сивия сектор	-	Средният възприеман дял в Гърция е по-висок, отколкото в България. В Румъния, Хърватия, ЕС, Еврizona, Словакия и Чехия възприеманите дялове са по-ниски спрямо България.

Източник: Изчисления на автора

Наблюдава се и съответствие между въпросите, свързани с усещането за сивата икономика (QD1 и QD25). Таблица 2.12 обобщава приликите и разликите между България, ЕС, Еврizona и избраните страни по отношение на фактическите и потенциалните проявления на сивата икономика, както и усещането за нея. В страната ни анкетираните признават за познанството си със сравнително повече хора, участващи в сивия сектор, в сравнение с ЕС и Еврizona, а също и дяловете са повече и отколкото в Румъния, Словакия и Чехия. По отношение на възприеманото разпространение на недекларираната работа сред населението, по-силно е усещането единствено в Гърция, а България е на второ място. От тези резултати можем да заключим, че българските респонденти се наясно със състоянието на сивия сектор в страната и представите им, изразени чрез тези два въпроса, са в съответствие с посочените от тях отговори за фактическото проявление на сивата икономика и потенциалите за това (QD6, QD10, QD16 – България е на челно място по размер на дяловете като данните илюстрират, че анкетираните участват по-масово в сивия сектор спрямо останалите страни).

Глава III Данъчно поведение и данъчен морал

Глава III развива темата за данъчния морал, представена в Глава I и представя значимостта на данъчния морал за формиране на характеристиките на сивата икономика и чрез нея – върху икономическото развитие. Съставен е композитен индикатор на данъчния морал и е направен сравнителен анализ на база на категориите респонденти според стойността на индикатора на данъчния морал (минимален, нисък, висок, максимален). Установени са статистически значими разлики в средната стойност на данъчния морал между избраните страни за сравнителен анализ. Конструирани са регресионни модели, с цел проверка на наличието на статистически значима връзка между данъчния морал и данъчното поведение.

Понятието за данъчен морал

В раздела е представено понятието за данъчен морал и са анализирани основни изследвания, свързани с връзката му върху сивия сектор и характеристиките му. Сивата икономика е неизменно свързана с данъчното поведение – именно фактическите действия формират нейните характеристики, размер, проявление и влияние върху общественото развитие. Изследването му, включително и на свързаните с него фактори позволява анализа и оценката на различни аспекти на икономиката в сянка. Върху данъчното поведение влияят и самостоятелно, и в симбиоза множество променливи, сред които се откроява ролята на данъчния морал.

Възможна дефиция на данъчния морал са вътрешните съображения на икономическите субекти – техните морални разбирания по отношение на данъчно-осигурителната система и функционирането на държавата, които ги подтикват да спазват прилежащите разпоредби. Понятието се разглежда и като мотивационен механизъм, основан на морални съображения, допълващ рационалния начин на мислене. Данъчният морал следва да ръководи и данъчното поведение на икономическите субекти при допускането, че самите те са последователни в действията и изборите си: т.е., че фактическото им поведение следва заявеното.

В научната литература е посочено съществуването на положителна и статистически значима корелация между данъчния морал и спазването на разпоредбите, свързани с плащането на данъците за наследство. Изведена е и обратната зависимост между данъчния морал и избягването на данъци. Допълнително данъчният морал присъства в препоръки за политики за борба със сивия сектор според подхода на социалния

субект, представен в Глава I. По-високият данъчен морал се асоциира с по-малко заплати „в плик“, по-ниски нива на укриване на данъци и на участие в недеклаирана заетост. А именно това са примери за проявленията на самата сива икономика.

Индикатор на данъчния морал

Настоящият подраздел описва съставянето на индикатор на данъчния морал, който следва да даде количествен израз на вътрешната нагласа на респондентите относно спазването на данъчните разпоредби, както е зададено в целите на дисертацията.

Индикаторът на данъчния морал е съставен с помощта на отговорите на респондентите на петте въпроса в категория „Легитимност“ (QD5.1-5). Всеки един от въпросите описва дейност, свързана с участие в сивия сектор, като респондентите оценяват всяка една от тях с помощта 10-степенна Ликертова скала. Самият индикатор на данъчния морал е изчислен като непретегленото средноаритметично от оценката на всеки един респондент на представените дейности и представя заявения данъчен морал. Получената величина за индикатора е непрекъснатата променлива със стойности в интервала 1-10, като с 1 се обозначава висок данъчен морал (или нетърпимост към всяка една от описаните ситуации), а с 10-нисък данъчен морал.

3.2.1 Специфики за отделните обекти на изследването

В подраздела първоначално са анализирани резултатите от дескриптивната статистика на всяка една от съставените осем извадки. Те показват, че средната стойност на индикатора на данъчния морал в страната ни е близък до този в Хърватия и Словакия и е по-висок от средната стойност в ЕС, Евророната и Гърция. След това анализът продължава с провеждането на статистически тестове (ANOVA, тестове на Фишър и на Стюдънт) като се формулират две хипотези в съответствие с направените наблюдения и наличната научна литература.

Хипотеза №1: Съществуват статистически значими разлики в данъчния морал между ЕС, Евророната, България, Гърция, Хърватия, Чехия, Румъния и Словакия.

Хипотеза №2: Данъчния морал в ЕС и Евророната е по-висок, отколкото в България, както и от този в останалите страни от изследването.

По отношение на Хипотеза №1: резултатите от статистическите тестове посочват наличието на статистически значими разлики при почти всички двойки от

изследваните обекти. Средният данъчен морал в страната ни е статистически различен от средния при всички обекти на изследването. Респондентите в страната ни са с по-висок данъчен морал, отколкото тези в Румъния, Чехия и Словакия. Хипотеза №2 не се потвърждава, тъй като най-висок се оказва данъчният морал в Гърция.

3.2.2 Изводи от сравнителния анализ на индикатора на данъчния морал

При разглеждане на дескриптивните статистики по категории се наблюдават различни особености. Установено е, че респондентите с висок данъчен морал преобладават при всеки един от осемте обекта. Сред основните наблюдения са, че при тази категория респонденти са по-високи дяловете на жените и на респондентите, които не познават лица от сивия сектор. Средната възраст в тези подизвадки е по-висока, в сравнение с тази на общата извадка.

При подизвадките с нисък данъчен морал няма толкова отчетливо изразени диспропорции, но средната възраст е малко по-ниска от тази в общата извадка и по-висок процент респонденти имат затруднения при посрещането на сметките си. Глава III полага основите на Глава IV, в която социо-демографските характеристики са разгледани по-детайлно като са приложени и статистически тестове с цел проверка наличието на статистически значими разлики.

3.3 Изследователски хипотези и методология

Настоящият раздел описва използваната методология в следващите части от главата и формулира две хипотези, които подлежат на проверка. Те са следните:

Хипотеза 1: Данъчният морал има статистически значимо влияние върху степента на изпълнение на данъчните задължения.

Хипотеза 2: Съществуват и други социо-демографски и социо-психологически фактори, освен данъчния морал, които влияят на данъчното поведение.

За проверката на зададените хипотези се използва регресионен анализ. Избраните зависими променливи са съставени от отговорите на четири въпроса, касаещи данъчното поведение на респондентите: закупуване на стоки от сивия сектор (QD6), получаване на заплата в плик (QD10), готовност за получаване на недеklarиран доход (QD13) и извършване на недеklarирани платени дейности (QD16).

Методологията включва съставянето на регресионни модели на три нива: еднофакторни, четирифакторни и многофакторни. Това е необходимо, за да се направи проверка за наличието на зависимост между индикатора на данъчния морал и променливите, асоциирани с данъчното поведение. След съставянето на еднофакторен модел се преминава към разширяване на началните модели чрез включването на нови независими променливи. Основната цел е да се провери дали настъпват съществени изменения по отношение на стойностите, асоциирани с независимите променливи. Индикаторът на данъчния морал присъства във всеки един от моделите като по този начин се установява доколко възможно е прогнозирането на данъчното поведение с помощта на данъчния морал и други фактори. Първата хипотеза се проверява с моделите от всички нива, докато за втората изследователска хипотеза се разглеждат моделите от второ и от трето ниво.

Цялата методология по конструирането на ординалните регресионни модели от тип пробит следва принципите, представени в Greene (2017). Зависимата променлива е означена със y , която е възможно да приема стойности $y = \{1,2,3\}$ в зависимост от направения избор. Независимите променливи са означени с $x_1, x_2, x_3, \dots, x_n$. Регресионните коефициенти са означени съответно с $\beta_1, \beta_2, \beta_3, \dots, \beta_n$.

Вероятностният модел следва е основан на допускането, че съществува латентна променлива y^* , която е линейно свързана с независимите променливи по следния начин:

$$y^* = \beta_1 x_1 + \beta_2 x_2, \dots, \beta_n x_n + \epsilon = x' \beta + \epsilon$$

Където с x' е отбелязан векторът-ред от независими променливи, с β е векторът-стълб от регресионни коефициенти, а ϵ стохастичната грешка. Приема се допускането, че грешките на y^* следват нормалното разпределение.

Връзката между y^* и стойностите на зависимата променлива y може да се илюстрира по следните начини:

- Когато зависимата променлива приема само две стойности:

$$y = 1 \text{ ако } y^* \leq \tau_1$$

$$y = 2 \text{ ако } \tau_1 < y^*$$

- Когато зависимата променлива приема три стойности:

$$y = 1 \text{ ако } y^* \leq \tau_1$$

$$y = 2 \text{ ако } \tau_1 < y^* \leq \tau_2$$

$$y = 3 \text{ ако } \tau_2 < y^*$$

Като τ_1 и τ_2 са прагови параметри, които се оценяват. Вероятностите за избор съответно се представят по следния начин:

- При два възможни избора:

$$P(y = 1|x) = \Phi(\tau_1 - x'\beta)$$

$$P(y = 2|x) = 1 - \Phi(\tau_1 - x'\beta)$$

- При три възможни избора:

$$P(y = 1|x) = \Phi(\tau_1 - x'\beta)$$

$$P(y = 2|x) = \Phi(\tau_2 - x'\beta) - \Phi(\tau_1 - x'\beta)$$

$$P(y = 3|x) = 1 - \Phi(\tau_2 - x'\beta)$$

като Φ е кумулативната функция на разпределение на стандартното нормално разпределение. Векторът от независими променливи x представя набора от независими променливи при съставянето на моделите, представени в раздели 3.4-6.

3.4 Модели от първо ниво

Моделите от първо ниво са еднофакторни. Зависимите променливи са съставени въз основа на получените данни от анкетата на четирите въпроса, а цялата процедура по съставянето на променливите и избора на въпроси, е описана в подраздел 3.3 от настоящата глава. Основната цел на тези модели е проверката за наличие на статистически значима зависимост между данъчния морал и данъчното поведение и изолирането на ефекта му. Резултатите от всички изследвани еднофакторни регресионни модели са представени в Таблица 3.6.

Таблица 3.6: Еднофакторни регресионни модели

Модел - Ниво 1	Зависима променлива			
	Купуване от сивата икономика	Получаване на заплата в плик от работодателя	Готовност за получаване на заплата в плик от работодателя	Извършване на платени недекларирани дейности
Индикатор на данъчния морал (Стандартна грешка)	-0.097*** (0.005)	-0.127*** (0.010)	-0.170*** (0.007)	-0.149*** (0.007)
Псевдо коефициент на детерминация	0.019	0.044	0.049	0.06
Оценка на прогнозата	0.8591	0.964	0.836	0.964
Критерий на Шварц	0.799	0.295	1.035	0.29

Информационен критерий на Акаике	0.798	0.294	1.033	0.29
Брой наблюдения	25944	11530	10655	26278

Метод: Максимално правдоподобие, ординален пробит
(алгоритъм на Нютон-Рапсон / Маркуардт)

Забележка: ***- р-стойност<1%, **- р-стойност<5%, *- р-стойност<10%

(стандартните грешки са посочени в скоби)

Източник: Изчисления на автора

3.5 Модели от второ ниво

При конструирането на моделите от второ ниво към регресионния анализ са създадени четирифакторни регресионни модели, в които са включени допълнителни независими променливи, които са част от т.нар. „икономически определящи фактори“: данъчна ставка, очаквана санкция и опасност от разкриване. Те имат отношение към подбудите за данъчното поведение, свързани с основни икономически мотиватори и включването им е допълнително обусловено от досегашни икономически изследвания, посочващи, че те оказват влияние върху данъчното поведение.

Таблица 3.7 Четирифакторни регресионни модели от второ ниво

Модел - Ниво 2	Зависима променлива			
	Купуване от сивата икономика	Получаване на заплата в плик от работодателя	Готовност за получаване на заплата в плик от работодателя	Извършване на платени недеklarирани дейности
Индикатор на данъчния морал	-0.091*** (0.005)	-0.115*** (0.011)	-0.158*** (0.008)	-0.146*** (0.007)
Данъчна ставка	0.004** (0.002)	-0.002 (0.004)	-0.006** (0.003)	-0.004 (0.003)
Очаквана санкция	0.034* (0.020)	0.093** (0.045)	0.147*** (0.030)	0.046 (0.031)
Риск от разкриване	-0.183*** (0.013)	-0.057* (0.030)	-0.125*** (0.020)	-0.185*** (0.021)
Псевдо коефициент на детерминация	0.028	0.039	0.051	0.069
Оценка на прогнозата	0.851	0.964	0.835	0.964
Критерий на Шварц	0.820	0.304	1.039	0.293
Информационен критерий на Акаике	0.818	0.301	1.034	0.291
Брой наблюдения	21863	9895	9230	22075

Метод: Максимално правдоподобие, ординален пробит
(алгоритъм на Нютон-Рапсон / Маркуардт)

Забележка: ***- р-стойност<1%, **- р-стойност<5%, *- р-стойност<10%

(стандартните грешки на коефициентите са посочени в скоби)

3.6 Модели от трето ниво

Многофакторните модели (от трето ниво) включват променливите, изброени до момента, и към този набор се прибават допълнителни. Те се асоциират с икономическите определящи фактори (затруднения при плащането на сметки), с определени социо-демографски определящи фактори (размер на организацията-работодател, дъми променлива за безработица) и т.нар. „социо-психологически“ определящи фактори (доверие в социално-осигурителните власти и в инспекцията по труда, како и възприятие за размера на сивата икономика). Всички тези фактори съставят частично палитрата, илюстрираща данъчното поведение.

При съставянето на многофакторни модели с две от зависимите променливи (закупуване на стоки или услуги от сивия сектор и извършване на недеklarирани платени дейности) са съставени два модела: първият включва само заетите лица, а вторият включва всички, включително и безработните. Резултатите са представени в Таблица 3.8.

Таблица 3.8 Многофакторен регресионен модел от трето ниво

Модел - Ниво 3	Зависима променлива					
	Купуване от сивата икономика		Получаване на заплата в плик от работодателя	Готовност за получаване заплата в плик от работодателя	Извършване на платени недеklarирани дейности	
	(1)	(2)			(1)	(2)
Индикатор на данъчния морал	-0.085*** (0.009)	-0.085*** (0.006)	-0.114*** (0.013)	-0.157*** (0.009)	-0.135*** (0.013)	-0.141*** (0.008)
Данъчна ставка	0.004 (0.003)	0.006*** (0.002)	-0.003 (0.005)	-0.003 (0.003)	-0.008* (0.005)	-0.002 (0.003)
Очаквана санкция	0.075** (0.032)	0.051** (0.022)	0.051 (0.054)	0.153*** (0.033)	0.026 (0.051)	0.031 (0.034)
Риск от разкриване	-0.152*** (0.022)	-0.136*** (0.015)	-0.031 (0.038)	-0.094*** (0.023)	-0.145*** (0.035)	-0.169*** (0.023)
Доверие в данъчно-осигурителните власти	-0.064 (0.048)	-0.058* (0.034)	-0.136* (0.085)	-0.016 (0.048)	-0.001 (0.075)	-0.046 (0.052)
Доверие в инспекцията по труда	-0.007 (0.048)	-0.011 (0.0334)	0.009 (0.086)	-0.07 (0.048)	-0.002 (0.075)	0.068 (0.052)
Размер на организацията-работодател	-0.033* (0.009)	n/a	0.138*** (0.015)	0.008 (0.009)	0.063*** (0.015)	n/a

Възприеман размер на сивата икономика	-0.131*** (0.011)	-0.132*** (0.007)	-0.120*** (0.017)	-0.082*** (0.011)	-0.142*** (0.016)	-0.144*** (0.011)
Финансови трудности	0.080*** (0.029)	0.071*** (0.019)	0.149*** (0.044)	0.109*** (0.030)	0.111*** (0.044)	0.165*** (0.027)
Безработица	n/a	-0.001 (0.052)	n/a	n/a	n/a	0.405*** (0.064)
Псевдо коефициент на детерминация	0.055	0.054	0.114	0.065	0.104	0.121
Оценка на прогнозата	0.823	0.842	0.964	0.829	0.961	0.960
Критерий на Шварц	0.893	0.829	0.286	1.050	0.309	0.300
Информационен критерий на Акаике	0.884	0.824	0.277	1.040	0.300	0.296
Брой наблюдения	7956	17714	7995	7538	8012	17832
Метод: Максимално правдоподобие, ординален пробит (алгоритъм на Нютон-Рапсон / Маркуардт)						

Забележка: ***- p-стойност<1%, **- p-стойност<5%, *- p-стойност<10%

(1) Моделът включва променлива, отчитаща броя служители в организацията-работодател

(2) Моделът включва дъми променлива за безработица

(в скоби за посочени стандартните грешки към регресионните коефициенти)

Източник: Изчисления на автора

3.7 Регресионни модели относно закупуването на стоки и услуги от сивата икономика

Всички от моделите относно закупуването на стоки и услуги от сивата икономика безспорно потвърждават обратната зависимост между данъчното поведение и данъчния морал при най-висока степен на статистическа значимост от $\alpha=1\%$. Това означава, че лицата с по-нисък данъчен морал са по-склонни да купуват от сивия сектор, който резултат е в съответствие с научната литература. И трите модела са с висока оценка на прогнозата (0.82-0.86), което показва способността на моделите да прогнозира правилно над 80% от наблюденията. Известни разлики настъпват при разгръщането на еднофакторния модел до четирифакторен и до многофакторен. При многофакторните модели статистически значимите коефициенти са пред променливите, асоциирани с данъчния морал, очакваната санкция, данъчната ставка, риска от разкриване, възприемания размер на сивата икономика, финансовите трудности и доверието в социално-осигурителните власти.

3.8 Регресионни модели относно получаването на недеклариран доход

Основен извод от регресионния анализ е, че и трите модела ясно потвърждават връзката между данъчното поведение и данъчния морал. Оценката на прогнозата и при трите модела е 96.4%, което илюстрира процентът правилни прогнози при всеки един от моделите. В многофакторния модел, който е и финален, на данъчното поведение оказват влияние и размера на организацията, в която респондентите работят, както и възприемане на размера на сивата икономика и финансови трудности. Коефициентите и пред двете променливи са с положителни знаци, които изразяват, че понижаването на благосъстоянието и наличието на затруднения при плащането на регулярните сметки водят до по-неблагоприятно (от гледна точка на държавата и събираемостта на данъци) данъчно поведение.

3.9 Регресионни модели относно готовността за получаване на недеклариран доход

Подобно на моделите с останалите зависими променливи, всички регресионни модели относно готовността за получаване на недеклариран доход безспорно потвърждават значението на данъчния морал и то при висока степен на статистическа значимост. Оценките на модела при всичките спецификации се движат в диапазона 0.83-0.84, което показва, те успяват да прогнозират точно значителна част от извадката. Потвърждава се и влиянието на финансовите условия, както и на възприемания размер на сивата икономика, а размерът на организацията-работодател не оказва влияние.

При моделите се наблюдават интересни разлики: в четирифакторния модел, например, всички променливи са статистически значими като р-стойностите клонят към нула и знаците им са логически обосновани според предварително направените допускания (Таблица 3.14). При разгръщане на модела до многофакторен, променливата за данъчна ставка губи статистическата си значимост. При финалния многофакторен модел в Таблица 3.15 изпъкват променливите, асоциирани с финансовите затруднения и възприеманият размер на сивата икономика.

3.10 Регресионни модели относно извършването на недекларирани дейности

Във всички от моделите относно извършването на недекларирани дейности коефициентът пред индикатора на данъчния морал е статистически значим и с отрицателен знак, което утвърждава неговото значение при прогнозиране на данъчното поведение. При всички от моделите оценката на прогнозата е в размер на 96%, което е показателно за прогнозните им способности.

При модела от второ ниво статистически значим, освен данъчния морал, единствено става и рискът от разкриване като коефициентът му е с отрицателен знак като значимостта на променливата се запазва и при многофакторния модел като влиянието. В първия многофакторен модел статистически значими коефициенти има пред променливите, асоциирани с данъчния морал, риск от разкриване, възприемания размер на сивата икономика, финансовите затруднения, и размер на организацията. При втория многофакторен модел статистически значима става още и дъми променливата за безработица, която отразява отрицателното влияние на фактора върху данъчното поведение. Знаците пред коефициентите на променливите са съпоставими с икономическата логика и с досегашните изследвания на други автори.

3.11 Изводи

В настоящия дисертационен труд се съставя индикатор на данъчния морал, който цели да даде количествена оценка на заявения данъчен морал на респондентите от анкетното проучване на Евробарометър. Първоначално се изчислява средната стойност на данъчния морал на всеки един от разглежданите осем обекти и се съставят две хипотези: X_1 и X_2 . И двете хипотези са потвърдени. На първо място, X_1 , потвърждава съществуването на статистически значими разлики в средните стойности във всяка една страна. На второ място, X_2 потвърждава, че ЕС и Евроната са с по-висок среден данъчен морал от този в страната ни. По този начин става ясно, че съществуват разлики в данъчния морал между България и останалите седем географски обекта, които са обусловени от разнообразни фактори. Освен това, съществуват възможности пред страната ни за повишаване на данъчния морал у гражданите, така че да достигне и дори надмине средната стойност за ЕС.

При разглеждане на разпределението на респондентите на база стойностите на данъчния им морал изпъкват определени прилики и разлики между различните

обекти. Установено е, че респондентите с висок данъчен морал преобладават при всеки един от осемте обекта. Сред основните наблюдения са, че при тази категория респонденти са по-високи дяловете на жените и на респондентите, които не познават лица от сивия сектор. Средната възраст в тези подизвадки е по-висока, в сравнение с тази на общата извадка, а останалите изводи са представени в Таблица 3.5. При подизвадките с нисък данъчен морал няма толкова отчетливо изразени диспропорции, но средната възраст е малко по-ниска от тази в общата извадка и по-висок процент респонденти имат затруднения при посрещането на сметките си. Глава III полага основите на Глава IV, в която социо-демографските характеристики са разгледани по-детайлно като са приложени и статистически тестове с цел проверка наличието на статистически значими разлики.

Последната част от Глава III свързва заявления данъчен морал със заявеното данъчно поведение като се използва регресионен анализ. Всички модели еднозначно потвърждават зависимостта между данъчния морал и данъчното поведение като коефициентите пред независимата променлива за данъчния морал са статистически значими и със знаци, изразяващи обратната зависимост между двете променливи. По този начин всички модели потвърждават зависимостта и то при висок процент правилно прогнозирани наблюдения, демонстрирано от стойностите на показателя за оценка на прогнозата. Това ни дава основание да продължим с изследването на данъчния морал с цел успешното изучаване на факторите, които го определят и му влияят, като по този начин ще може чрез него да се влияе на събираемостта на данъци, а през тях – на размера на сивата икономика и на благосъстоянието на страната.

Настоящата методика успява да улови влиянието на данъчния морал върху данъчното поведение и да установи някои от останалите значими фактори. Можем да твърдим, че при регресионните модели се наблюдава известна последователност като всяко следващо ниво надгражда следващото и илюстрира определени зависимости като се запозва прогнозната сила (измерена чрез оценка на прогнозата).

Данъчното поведение е комплексно понятие, на което влияят редица видими и невидими фактори – категорично единствената значима променлива не е само данъчния морал, което всъщност изразява втората хипотеза. Регресионните модели я потвърждават като илюстрират, че традиционните възпиращи фактори като възприеман размер на санкциите за недекларирани дейности и възприемана вероятност от разкриване оказват влияние върху поведението на икономическите субекти относно изпълнението на данъчните им задължения, но от значение са също

така фактори, свързани с финансовото им благополучие данъчна ставка, наличие на финансови затруднения), както и неподозирани фактори като размер на организацията-работодател и възприеман размер на сивата икономика. Всъщност възприеманият размер на сивата икономика се явява значим при всички многофакторни регресионни модели, докато влиянието на доверието във властта, в случая в инспекцията по труда и в социално-осигурителните власти, се потвърждава от настоящите модели в това изследване.

Глава IV Разлики в данъчния морал според социо-демографски характеристики

Фокусът на настоящата глава е върху данъчния морал и характеристиките му, които са изследвани след доказването на значението му за данъчното поведение в Глава III. В главата се извършва проверка за наличието на статистически значими разлики в средния данъчен морал на респондентите във всяка една страна, разграничени на база социо-демографски характеристики.

В увода на главата се представя дефиницията на понятието за данъчен морал, както и значимостта му при изследването на сивата икономика. Исторически понятието за данъчен морал е въведено от Кьолнското училище по данъчна психология през 60-те години на XX век. Интересът на изследователите към темата се проявява десетилетия по-късно и изследванията върху данъчния морал набират скорост през 90-те години на XX век по повод изучаването на въпроси, свързани със на данъчното законодателство. Някои автори заменят понятието „данъчен морал“ с „етика на данъкоплатеца“ и я дефинират като „нормите на поведение, които ръководят гражданите в ролята им на данъкоплатци при взаимоотношенията им с правителството.“ В предходната глава понятието за данъчен морал е определено като набор от мотиватори, които изразяват вътрешната нагласа на индивидите по отношение на спазването на данъчните разпоредби. Затова, с цел по-доброто му изследване, е необходимо установяването на формиращите го фактори.

В първия раздел 4.1 от настоящата глава е описана методологията за установяване на наличието на статистически значими разлики в средните стойности на групи респонденти, обособени въз основа различни социо-демографски характеристики. Вторият раздел, 4.2, разглежда изследванията на други автори и на тяхна база са съставени хипотези, които са проверени чрез приложение на методологията и установяване на получените резултати. Направена е и съпоставка между резултатите за България и тези на останалите обекти на изследването. Раздел 4.3 обобщава основните изводи от раздел 4.2.

4.1 Методология за установяване на статистически значими разлики между средните стойности

Подразделът съдържа методологията за установяване на наличие на статистически значими разлики в данъчния морал на различни групи респонденти, особени по

избрани социално-демографски и социо-икономически характеристики. На първо място, изследването включва използването на индикатор на данъчния морал, конструиран в Глава III (раздел 3.2). На второ място, избрани са следните характеристики:

- Пол
- Възраст
- Семейно положение
- Тип населено място
- Политически нагласи
- Социална класа
- Познанство с лица от сивия сектор
- Политически интерес
- Удоволетвореност от живота
- Наличие на трудности при плащане на сметките
- Наличие на деца
- Безработица

Социално-демографските характеристики, предмет на изследването, са избрани в съответствие с изследванията в научната литература до момента. Получените резултати са съпоставени с тези, получени от други автори.

При променливите са елиминирани отговори с етикети „Друго“, „Отказ“ и „Не знам“. При други променливи са извършени допълнителни трансформации, които регрупираат възможните отговори в две категории (безработица, познанство с лица от сивия сектор, наличие на деца). Разгледани са средните стойности на индикатора на данъчния морал и дисперсията като още оттам се наблюдават определени разлики, които обаче сами по себе си не са достатъчни за констатиране на статистическата им значимост. Затова анализът продължава на няколко етапа, следвайки методологията, описана в Глава II (раздел 2.3.2), а именно анализ на дисперсията (ANOVA), следван от тест на Фишър и на Стюдънт по двойки групи (F-test) с цел установяване на еднаквост (или не) на дисперсиите на всяка една от двойките по съответните категории. Така е проверено дали данъчният морал на респондентите се изменя в зависимост от социално-демографските характеристики.

4.2 Анализ на резултати от тестове на дисперсията и разлики в средните стойности

В подраздела са анализирани подробно резултатите от проведените статистически тестове. На първо място, за всяка една от избраните характеристики е извършен литературен преглед на основни изследвания и на негова база е формулирана хипотеза,

която в последствие е проверена. Основните заключения на база на анализа са описани в раздел 4.3.

4.3 Изводи

Данъчният морал е комплексно понятие, което е функция на множество променливи. В процеса на изследването са установени интересни прилики и разлики между България и останалите обекти. Въпреки че всички обекти от изследването са в рамките на ЕС, то процесът на евроинтеграция продължава и не е напълно осъществен, а са налични и определени разлики, обусловени от културата, бита, социално-икономическото развитие, и други. Това е отразено и в данъчния морал, който е отражение на цялостните отношения между гражданите и държавата, както и нагласите им за правилно и грешно. Таблица 4 представя групите респонденти с най-висок среден данъчен морал, обособени по разглежданите социо-демографски характеристики.

Интересно е, че по различните признаци, страната ни е подобна на различни страни. По отношение на разлики в средния данъчен морал според пола, българските жени са с по-висок данъчен морал от българските мъже и подобно явление се наблюдава и в ЕС, Еврозоната и Гърция. По отношение на данъчния морал сред различните възрастови групи, страната ни е най-сходна с Чехия и с Гърция по характера на получените разлики.

В България различния семеен статут не се асоциира с различна стойност на индикатора на данъчния морал, както и в Гърция, Румъния, Словакия и Чехия. Населеното място, от друга страна, оказва влияние като най-висок е данъчният морал в българските големи градове спрямо малките градове и селата. По този признак подобие не е констатирано единствено с Чехия и с Хърватия. Политическите убеждения и политическия интерес оказват разнообразно влияние при всичките обекти на изследване. В България политическите убеждения не разграничават групи с различен данъчен морал, както е и в Гърция, Чехия и Хърватия, докато лицата с умерен политически интерес са с най-висока данъчна етика (по което България не прилича на нито един от избраните обекти).

Усещането за сива икономика у респондентите, породено от познанството им с лица от сивия сектор и възприемания дял на населението зает там, обособява различни групи респонденти с различни стойности на индикатора на данъчния морал. Удовлетвореността от живота играе роля като най-сходна с България по характера на

получените резултати е Словакия. Различните социални прослойки в страната ни не се асоциират със статистически различен среден данъчен морал, както и в Гърция и Чехия. От друга страна, финансовите затруднения се асоциират с по-нисък данъчен морал и при резултатите на България има пълно сходство с тези на Евророната, Словакия и Чехия. Хората с деца са с по-нисък данъчен морал в страната ни, както и в ЕС, Гърция и Чехия. Безработните са с по-нисък данъчен морал в България, но също и в ЕС, Евророна, Словакия и Чехия.

Таблица 4 Обобщение на резултатите от проведените тестове на Стюдънт: групи респонденти с най-нисък данъчен морал

	България	ЕС	Евророна	Гърция	Румъния	Хърватия	Словакия	Чехия
Пол	Мъже	Мъже	Мъже	Мъже	-	-	Мъже	-
Възраст	25-64	15-24	15-24	15-64	-	15-24	15-24	15-54
Семейно положение	-	неомъжени	неомъжени	-	-	неомъжени	неомъжени, омъжени, разведени	-
Наличие на деца	с деца	с деца	-	с деца	-	-	без деца	с деца
Тип на населеното място	село	село, малък град	село, малък град	село	село	село, голям град	голям град	-
Политически възгледи	-	дясно	дясно	-	дясно	-	ляво	-
Политически интерес	силен, нисък, никакъв	нисък	нисък, никакъв	лицата със силен интерес са с по-нисък данъчен морал от тези без такъв	нисък	-	среден, нисък	-
Познанство с лица от сивия сектор	да	да	да	да	да	да	да	да
Възприеман дял на населението, заето в сивия сектор	>30%	>30%	>30%	>30%	-	-	11-20%	>21%
Удовлетвореност от живота	сравнително доволен, немного доволен	изцяло недоволен	немного доволен, изцяло недоволен	много доволен, немного доволен	изцяло недоволен	-	сравнително доволен, немного доволен	немного доволен
Социална класа	-	висша класа	висша класа	-	долна средна класа	долна средна класа, средна класа	работническа класа	-
Наличие на затруднения при плащането на сметки	повечето пъти, понякога	повечето пъти	повечето пъти, понякога	-	повечето пъти	повечето пъти, понякога	повечето пъти, понякога	повечето пъти, понякога
Безработица	безработен	безработен	безработен	-	-	-	безработен	безработен

Източник: Изчисления на автора

Критериите, по които всички обекти на изследването са сходни по отношение на разликите в данъчния си морал, са познанството с лица от сивия сектор и удовлетвореността от живота. Относно първата променлива резултатите са сходни и при всички страни: лицата, които познават други, извършващи някакъв вид укриване на данъци, са с по-нисък данъчен морал. Подобна е и ситуацията с удовлетвореността

от живота, но при всяка страна различна категория е с най-висок данъчен морал. Въпреки това е отчетлива разликата между стойностите на индикатора на данъчния морал при по-доволните и не чак толкова доволните като първите са по-етични по отношение на данъците.

Разликите в данъчния морал по населено място, страна на пребиваване, възраст, и т.н. и разнообразието от получени резултати илюстрират комплексността на понятието за данъчна етика. Също така доказват защо за прогнозирането на данъчния морал е необходим набор от променливи, който е индивидуален за всяка една страна. Всяка една държава е с различни социални, икономически и културни особености, които обуславят различията по най-различни показатели. Именно тази хетерогенност доказва, че макар и интегриран ЕС се състои от различни съставни части със своя бит, култура, икономика и обществени процеси. За да бъдат по-ефективни политиките, то би следвало да бъдат съобразявани с регионалните особености, тъй като в противен случай биха могли да доведат и до обратен на целевия резултат.

Разликите в данъчния морал между страните се дължат на разнообразни и комплексни фактори. Географското положение, историческото развитие и икономическите особености са примери за подобни фактори, но господстващите бит и култура също не бива да бъдат пренебрегвани от изследователите. Бидейки част от един регион и един съюз, приликите между България, от една страна, и ЕС, Евронзоната, Хърватия, Гърция, Чехия и Словакия, от друга, не са никак малко. Изследването на данъчния морал в дълбочина е важно за целите на икономическото развитие. Както се посочва в предходната глава от настоящия дисертационен труд, данъчният морал има отношение към данъчното поведение на икономическите субекти, а това, по своята същност, обуславя и връзката с размера на сивата икономика. Затова и понятието за данъчния морал, неговото правилно разбиране и прогнозиране е от изключителна важност за формулирането на ефективни икономически и социални политики, насочени към увеличаване на благосъстоянието на даден регион, страна или пък град

Заклучение и научни приноси

Изследването, представено в настоящия дисертационен труд, извежда и сравнява характеристиките на сивата икономика в България с тези в Европейския съюз, Евророна, Гърция, Румъния, Словакия, Хърватия и Чехия. Разработката представя ключови характеристики на сивата икономика в страната ни и прави сравнение между тях и същите в останалите седем обекта. Доказана е зависимостта между данъчно поведение и данъчен морал като са изследвани влияещите му фактори. Обобщени са различни сходства между България и останалите обекти, избрани за сравнителния анализ. Изследователската теза е доказана като всяка една глава представя различните ѝ аспекти.

В Глава I е направен литературен преглед на основни изследвания за сивата икономика в световната научна литература. Въведено е понятието за сива икономика и е представено развитието на използваната терминология, както и методите за оценка на размера на сивия сектор. Включени са значими разработки по темата, включително касаещи България. Разгледана е връзката между сивата икономика и благосъстоянието, както и факторите, определящи данъчния морал. Сред основните заключения на първа глава са, че пред изследването на сивата икономика стоят редица предизвикателства, обусловени от самото естество на феномена. На първо място, сред тях е липсата на унифицирана терминология, позволяваща по-лесното систематизиране на придобитото знание. На второ място, оценката на размера на сивата икономика е комплексна задача. Скриването на дейността е в самото естество на сенчестия сектор и това води до значителни трудности при получаването на подходящи данни за оценка на размера и определянето на характеристиките ѝ. Допълнително различните оценъчни методи имат редица слабости и ограничения и не позволяват точното измерване на сенчестата дейност.

Направеният литературен обзор очертава основни изследователски ниши, в които може да бъде надградено научното знание. Част от тях са избрани за продължаване на разработката в следващите глави: извеждане на актуални характеристики на сивата икономика и сравнението им с тези в други страни, проверка на наличието на зависимост между данъчното поведение и данъчния морал и изследване на разликите в данъчния морал между различните социо-демографски групи.

Глава II съпоставя характеристики на сивата икономика в България с тези в останалите седем обекта като се използват данните от анкетно проучване на Евробарометър. В България дяловете респонденти, заявили, че биха приели заплащане в плик или купили от сивия сектор, са по-високи от тези в ЕС, Еврозоната, Хърватия и Чехия. Сред разглежданите обекти страната ни е с най-висок дял респонденти, признали за фактическо приемане на недеklarиран доход от работодател или извършване на платена недеklarирана дейност. Тази картина се допълва от резултатите, според които усещането за сива икономика в страната ни е на второ място по големина след Гърция, а разликите между България и останалите страни също са статистически значими. Тези открития потвърждават, че сивият сектор е със значителен размер в страната ни и е относително по-разпространен, отколкото в ЕС и Еврозоната.

Анализът в Глава II посочва, че множество от най-засегнати сектори са общи за всички разгледани обекти, което подсказва, че сивата икономика в рамките на ЕС има сходни секторни проявления. Строителството, гледането на зависим човек и услугите по поддръжка на дома са сред най-засегнатите сектори от недеklarирана работа във всички страни. В страната ни, както и в Румъния и Словакия, най-засегнато от сивата икономика според акетираните, е строителството. Най-често извършваните дейности и купуваните стоки „на сиво“ кореспондират с горепосочените сектори: поправки и ремонти, чистене и гладене, продажба на храна, продажба на други стоки или услуги (от страна на предлагането) и купуване на храна, домашни поправки и ремонти, разкрасителни процедури (от страна на търсенето).

При разглеждане на мотивацията за купуване от сивия сектор се откроява прагматизма на българските респонденти спрямо този на останалите. Основните посочени мотиви от страна на търсенето в България се характеризират с рационализъм: по-ниската цена, по-доброто качество, по-бързата услуга и по-лесният достъп. Мотиви, свързани със социалното подпомагане или незнанието, че благото е плод на недеklarирана дейност, са сред основните причини за всички останали обекти, но не са такива за страната ни. От страна на предлагането сходствата между България и останалите страни са повече: водещи причини са общата изгода на двете страни, както и че недеklarираната работа е обичайна практика в различни среди. Интересна разлика се получава между ЕС и Еврозоната, от една страна, и България и останалите избрани страни, от друга: при първата

група липсата на други източници на доход и невъзможността за намиране на работа в светлия сектор не са сред най-разпространените причини, което изразява постигнатата по-висока степен на благосъстояние и подсказва за липсата на структурни проблеми на пазара на труда. Неодобрението към държавното управление също поражда разлики като то е водещ мотив при България, Гърция, Румъния, Хърватия и Чехия, в отличие от ЕС, Евророната и Словакия.

Получените резултати посочват, че участието в сивия сектор има както икономически, така и социални измерения. Част от икономическите подбуди са породени от възприемани дефицити в светлия сектор, а социалните – от дефицити, свързани с ефективността и възприеманата справедливост на държавното управление. Характеристиките на сивия сектор в България и в останалите разглеждани европейски страни са породени от разностранни фактори като присъстват повече сходства, отколкото разлики. Универсални възможни мерки за борба със „сивото“ са увеличаване на благосъстоянието, преодоляване на структурните проблеми на пазара на труда и окуражаване на предприемачеството, опростяване на административните процедури и повишаване на прозрачността и ефективността на институциите.

Глава III прилага метод за оценка на заявения данъчен морал на участниците в анкетното проучване на Евробораметър чрез съставянето на композитен индикатор на данъчния морал. Анализ на разпределението на респондентите на база на стойностите на индикатора на данъчния морал очертава, че в избраните географски обекти отчетливо преобладават лицата с висок заявен данъчен морал. Съставени са две хипотези (H1 и H2), които са потвърдени след извършването на статистически тестове. H1 потвърждава съществуването на статистически значими разлики в средните стойности на индикатора във всяка една страна. От своя страна, H2 потвърждава, че ЕС и Евророната са с по-висок среден данъчен морал от този в страната ни. Оттук следва, че средната стойност на индикатора на данъчния морал за България е по-ниска от тези за ЕС, Евророната, Гърция и Хърватия.

Сравнителният анализ на разпределението в **Глава III очертава** основните характеристики на респондентите с висок и нисък данъчен морал във всеки един от обектите: при тези с висок данъчен морал средната възраст е по-висока спрямо средната за цялата извадка като преобладават жените и лицата, които не познават други, извършващи дейности в сивия сектор. При подизвадките с нисък данъчен морал диспропорциите не са толкова отчетливо изразени: най-вече се наблюдава

малко по-ниска средна възраст на респондентите спрямо общата извадка и по-висок процент лица със затруднения при плащането на сметките си.

Изследването в Глава III още потвърждава и наличието на статистически значима връзка между данъчното поведение и данъчния морал. Това обстоятелство обуславя важността на данъчния морал като фактор за прогнозирането както на поведение, способстващо увеличаването на сивата икономика, така и на самия ѝ размер. Използваните регресионни модели безспорно потвърждават значимостта на индикатора на данъчния морал, както и обратната зависимост между данъчния морал и данъчното поведение. Съставените модели показват още, че традиционните възпиращи фактори като възприеман размер на санкциите за недекларирани дейности и възприемана вероятност от разкриване оказват влияние върху поведението на икономическите субекти относно изпълнението на данъчните им задължения, но от значение са също така фактори, свързани с финансовото благополучие (данъчна ставка, наличие на финансови затруднения), размер на организацията-работодател и възприеман размер на сивата икономика. По този начин се дава обективна основа и се посочват значимите фактори за планирането и провеждането на политики, свързани с повишаване на данъчния морал у гражданите с цел ограничаване разпространението на сенчестата икономика.

Глава IV анализира разликите в средната стойност на данъчния морал при дванадесет групи респонденти. Категориите в избраните дванадесет групи са определени на базата на основни социо-демографски характеристики, разгледани при анализа на разпределенията в Глава III. Получени са статистически значими разлики между средния данъчен морал при различните категории в определените социо-демографски групи като точното им проявление е различно в зависимост от разглеждания обект.

Основното сходство между България и всички останали обекти е по линия на познанството с лица от сивия сектор и степента на удовлетворение на живота: тези две променливи обособяват категории със статистически различен среден данъчен морал. Прилика има и между България, Гърция, Чехия и Хърватия – в тези страни политическите убеждения не разграничават групи с различна средна стойност на данъчния морал. Същото подобие е между България, Гърция и Чехия: и в трите страни средният данъчен морал е хомогенен между различните социални класи в обществото. В България, Гърция, Румъния и Чехия също така семейното положение не играе роля при средната стойност на данъчния морал.

В България групите с по-висок данъчен морал са жените, хората без деца, възрастните над 65 години, живущите в големи градове, лицата с умерен интерес към политика, непознаващите участници от сивия сектор, по-нисък възприеман дял на сивия сектор, безработните, и тези без затруднения при плащането на сметки. Всички тези резултати показват, че по-високият данъчен морал се асоциира с определени икономически, социални и географски характеристики. Проявлението е различно при отделните страни, като съществуват повече прилики с България, отколкото разлики. Това, от една страна, е показателно за прогреса на евроинтеграцията в страната ни, но също и за наличието на национални особености. Получените разлики разкриват комплексността на понятието за данъчна етика и значимите фактори при формирането му във всеки един от обектите на изследване. Резултатите от изследването позволяват по-нататъшното прогнозиране на данъчния морал във всяка една от избраните страни и съставяне на политики, насочени към по-уязвимите групи, с цел повишаване на заявения им данъчен морал като те биха допринесли и за свиването на сивия сектор.

Изследователската теза в дисертационния труд е **потвърдена в основните си части**. *Първата част от изследователската хипотеза е потвърдена*: сивата икономика в България е сравнително по-голяма от тази в Европейския съюз. Това се обуславя от много фактори. На първо място, такива са по-големите дялове респонденти, заявили фактическо участие в сивия сектор (извършили платени недекларирани дейности, получили заплати в плик, закупили блага от сивия сектор) като по-голям е също потенциалът за такова участие, изразен чрез готовността за получаване на недеклариран доход. На второ място, усещането за сива икономика в България, изразено чрез възприемания дял заети в сивия сектор и познанството с лица, извършващи недекларирани дейности, също е по-високо, отколкото в ЕС.

Втората част от изследователската хипотеза също е потвърдена: посочено и доказано е съществуването на сходства между структурните характеристики на сивата икономика в България и в ЕС, Евророната и други страни-членки. Демонстрирани са прилики в различни ключови области: най-засегнати икономически сектори, присъщи дейности и мотиватори от страна на търсенето и на предлагането. Резултатите от анализа, осъществен в Глава II и Глава IV, посочва, че най-близки по отношение на сивите практики са Гърция, Хърватия и Чехия.

Потвърдена е и третата част от изследователската теза: регресионните модели доказват значимостта на данъчния морал при прогнозиране на данъчното

поведение, заедно с други значими фактори като безработицата, възприемания дял на заетите в сивата икономика и финансовите трудности. Влиянието на индикатора на данъчния морал върху данъчното поведение е илюстрирано от всички нива от моделите и обозначава потенциал за провеждането на политика за борба със сивия сектор.

Последната част от изследователската теза е потвърдена като чрез статистически тестове е установено, че данъчният морал е нехомогенен спрямо различните социални групи на общностно и национално ниво. Резултатите показват разнообразни прилики между България и останалите страни по отношение на най-уязвимите групи и посочват, че в страната ни най-уязвими към сива практики са мъжете, хората с деца, изпитващите финансови трудности, жителите на малките населени места, лицата в активна трудова възраст, както и възприемащите дяла заети в сивия сектор като по-голям. Голяма част от тези характеристики са общи за всички от разглежданите страни като обичайно с по-нисък данъчен морал и, съответно по-склонни към неизрядно данъчно поведение, са обикновено мъжете, безработните, хората с деца, хора, които изпитват финансови трудности и жители на малки населени места.

С това изследователската теза в дисертационния труд е потвърдена и е доказано наличието на структурни и качествени подобия между сивата икономика в България и сивата икономика в ЕС, Еврoзона, Гърция, Румъния, Словакия, Хърватия и Чехия. Доказано е значението на данъчния морал при прогнозиране на данъчното поведение и са посочени най-уязвимите към сиви практики групи и на общностно, и на национално ниво.

Потвърждаването на изследователската теза демонстрира възможността за формулирането на общи европейски насоки и политики за борба със сивия сектор и ограничаването му с оглед на получените сходства. Реалистичен вариант са мерките на две нива: национално и общоевропейско. Получените сходства позволяват заимстването и прилагането на успешни мерки за борба със сивия сектор между избраните географски обекти, както и дават основа за формулирането на нови такива.

Авторска справка за основни научни приноси

Приносите на настоящия дисертационен труд биха могли да бъдат обобщени в няколко направления.

На първо място, *важен принос е извеждането на актуални характеристики на сивата икономика в България, както и в Европейския съюз, Евророната, а също и в близки за България страни като Гърция, Румъния, Словакия, Хърватия и Чехия.* Изведените характеристики са и *от страна на търсенето* (най-често купувани услуги, мотивация на купувачите), и *от страна на предлагането* (най-засегнати сектори, най-извършвани недеklarирани дейности, мотивация на участниците). Те позволяват по-добър анализ на фактическото проявление на сивия сектор и формулирането на ефективни политики за борбата с него.

Въз основа на горепосочените резултати *е осъществен сравнителен анализ, който отчита приликите и разликите между избраните обекти.* Основни прилики са участието в сивия сектор поради икономически подбуди като постигане на по-ниска цена, взаимна изгода за участниците, по-бърза или по-лесно достъпна услуга. Очертават се и прилики по отношение на най-засегнатите сектори. Това са строителството, личните грижи и поддръжката на дома. Тази база дава основание за по-тясното сътрудничество между националните приходни органи и други органи на публичната администрация в избраните страни, а също и формирането на общоевропейски политики и програми за ограничаване и превенция на сивата икономика.

Ключов принос на настоящия дисертационен труд към икономическата мисъл е разглеждането и потвърждаването на статистически значима зависимост между заявения данъчен морал и заявеното данъчно поведение чрез изградените регресионни модели. Всички те безспорно и с висока степен на статистическа значимост и с висока оценка на прогнозата потвърждават ролята на данъчния морал при прогнозиране на данъчното поведение. Този резултат дава основание за по-детайлно разглеждане на данъчния морал като фактор за събираемостта на дължимите данъци, извън и независимо от факторите, които традиционно се разглеждат като мотивиращи поведението на рационалния икономически агент.

Изхождайки от значимостта на данъчния морал, настоящият дисертационен труд също така *допринася към научното знание и като очертава актуални прилики и разлики в данъчния морал на база на социо-демографски характеристики на населението.* Основните разлики се изразяват в получената хомогенност и хетерогенност между средния данъчен морал по различни други социо-демографски характеристики. Използваният статистически апарат установява статистически значими разлики и сходства в средните стойности на данъчния морал

на различни групи от населението в България и други страни от ЕС. Основните прилики са, че усещането за сива икономика, както и финансовото благополучие са важни фактори, които разграничават групи със статистически различен данъчен морал. Щастие, политическия интерес, възрастта и полът също са важни фактори при данъчния морал в повечето от страните, сред които е и България. Това от своя страна може да послужи като основа за формиране и провеждане на таргетирани политики и програми за намаляване на размера на сивата икономика.

Публикации и участия в конференции

Глава от монография

Петранов, Ст., Георгиева, Л. и Р. Ивчева. (2022) Институционалните условия за членство в еврозоната и защо пътят е по-важен от неговата цел. Колективна монография „Предизвикателства пред българската икономика по пътя към членство в еврозоната“. Университетско издателство „Св. Климент Охридски“.

Публикации в научни списание и в сборници с материали от конференции

Георгиева, Л. (2024) Възприятия за проявленията на сивата икономика в България, Гърция, Румъния и Хърватия според анкетно проучване на Евробарометър, Икономически и социални алтернативи, брой:2, 2024, ISSN (print):1314-6556, ISSN (online):2534-8965 2024 – *предстояща*

Petranov, S., Angelova, M., Georgieva, L., Ivcheva, R., and N. Avreyski. (2023) Is Tax Morale Homogeneous in Bulgaria?, Economic Studies (Ikonomicheski Izsledvania), issue:3, 2023, pp:64-87, ISSN (online):0205-3292, SCOPUS Quartile: Q4 (2022).

Petranov, S., Zlatinov, D., Velushev, M., Georgieva, L., and R. Ivcheva (2022). Shadow Economy and Production Factors: Results from an Empirical Analysis with a Panel Data Set, Economic Studies Journal, vol:31, issue:2, 2022, pp:44-64, ISSN (online):0205-3292, Ref, Web of Science: Q3 (2022).

Георгиева, Л. (2022) Сивата икономика: подходи за измерване, влияние на различни фактори, ефект върху икономическото развитие., Сборник с доклади от 23-тата Конференция за студентско научно творчество на БСУ, 2022.

Георгиева, Л. (2022) Обхват, оценка и основни фактори, влияещи върху размера на сивата икономика, Conference Proceedings: XX International Scientific Conference "Management and Engineering'22", 2022, pp:327-333.

Georgieva, L. (2021) Comparative Analysis of the Shadow Economies of Bulgaria and the People's Republic of China, International Trends International Observation Guangdong, issue:9,10, 2021, pp:25-30.

Georgieva, L. (2021) Comparative Analysis of the Shadow Economy in Bulgaria and in the Russian Federation: Similarities and Opportunities for International Cooperation, Актуальные проблемы международных отношений и международного права.

Georgieva, L. (2021) Shadow Economy and Total Factor Productivity: Is There a Relationship?, Proceedings of the 12th International Conference of Doctoral Students and

Young Researchers No. 9, editor/s: Prof . Alina Badulescu, Publisher:Oradea University Press, 2021, pages:96-100, ISBN:978-606-10-2171-0ISSN 2344 – 6617.

Представяне на части от дисертацията на научни форуми

5th Interdisciplinary PhD Forum (with international participation), Training Center of the Bulgarian Academy of Sciences, 16 – 19 April 2024, Kyustendil, Bulgaria – *участие с постер на тема „Characteristics of the Shadow Economy in Bulgaria, Greece, and Romania“*

Sustainability, Social Economy, and Digital Transformation 2023 2023 Conference of the Faculty of Economics and Business Administration at Sofia University “St. Kliment Ohridski”, December 13-15, 2023 – *участие с презентация на тема „Characteristics of the Shadow Economy in Bulgaria (compared to the EU)“*

Първа конференция на Съвета за икономически анализи (26-27.06.2023, София, България) – *участие с постер на тема „Assessing Tax Moral and Tax Behavior“*

4th Interdisciplinary PhD Forum (with international participation), Training Center of the Bulgarian Academy of Sciences, 16 – 19 May 2023, Sandanski, Bulgaria – *участие с доклад на тема “Shadow Economy in Bulgaria and the EU and the Eurozone: Assessing Socio-Demographic Characteristics”*

Международна научна конференция 2022: Икономическо развитие и политики: реалности и перспективи „Предизвикателства и рискове в условията на наслагващи се кризи“ на Институт за икономически изследвания към БАН, София, 21-22.11.2022 г. – *участие с доклад на тема „Тестиране на хомогенността на данъчния морал в България чрез данни от анкетно проучване“*

Семинар на катедра „Икономика“ на тема „Сивата икономика и икономическо развитие“, 13.04.2022 – *участие с презентация на тема „Връзка между сивата икономика и общата факторна производителност“, онлайн.*

Crises, Resilience and Transformation 2022 Conference of the Faculty of Economics and Business Administration at Sofia University “St. Kliment Ohridski” – *участие с доклад на тема „Testing Homogeneity of Tax Morale in Bulgaria Using Survey Data“ (November 25-26, 2022, Sofia, Bulgaria).*

Юбилейна конференция, посветена на 30-та годишнина от възстановяването на Стопански факултет на СУ „Свети Климент Охридски“, 24-24.11.2020 г., Докторантски панел – *участие с презентация на тема “A Review of the State of the Shadow Economy in Bulgaria”*

Благодарности

Бих желала да изкажа признателността си във връзка с работата си в докторската програма „Икономика и икономическа политика“ в Стопански факултет на СУ „Св. Климент Охридски“. Започването на докторантурата бе естествен избор за мен и продиктуван от моя интерес към икономиката, както и желанието ми за себеусъвършенстване.

В този ред на мисли, бих желала да изкажа благодарност към моя научен ръководител, проф. д-р Стефан Петранов, за полезните съвети по време на общата ни работа. Те ми помогнаха да надградя знанията си, разкривайки нови гледни точки към научните изследвания.

Необходимо е да бъде отбелязана и работата на рецензентите, дали ценни препоръки и идеи за усъвършенстване на труда ми. В целия този процес принос има и колективът на катедра „Икономика“, показал устойчивата си подкрепа към моя труд и окуражавал подобряването му. Признателна съм за предоставените допълнителни възможности от катедрата, спомогнали за изграждането ми като професионалист.

Бих желала да посоча и приноса на останалата общност както от Стопански факултет, така и от целия Софийски университет, която ми е помагала по един или друг начин в моя академичен път: най-често с интерес към работата ми или с окуражителни думи.

Благодарности на екипите по проектите Transfrom4Europe, ScholarNet и ФНИ. Тези проекти ми дадоха възможност да открия нови хоризонти и да осъществя контакт с интересни учени от цял свят.

Огромни благодарности и към моето семейство, което вярва безрезервно в мен още от самото начало на моя път и в образованието, и в науката. Именно тяхната подкрепа бе ключова в много моменти от този път. Специално им благодаря за разбирането, търпението, съобразителността и любовта.

Специални благодарности и към моите близки, приятели, колеги, съмишленици, както и към всички съпричастни към моя докторски труд. Искрено се надявам резултатът да бъде не само лично постижение и повод за гордост, а също да даде своя принос към общественото развитие на нашата родина.